



TÜRÜK

Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

2014 Yıl:2, Sayı:3

Sayfa:1-5

ISSN: 2147-8872

TÜRKÇEDE ALIŞMAK ANLAMLI KELİMELER YAPILARI VE ANLAM İLKİŞKİLERİ

Vahit Türk*

ÖZET

Türkçenin eklemeli bir dil olması, dil zihin ilişkileri çerçevesinde Türklerin hangi kavramlar arasında nasıl bir ilişki kurduklarına farklı açılardan bakılabilmesine imkân veren bir niteliktir. Bununla birlikte, bir kelimenin anlamında somuttan soyuta doğru gerçekleşen dallanmalar, o kelimelerin üzerindeki eklerin asıl işlevinin belirsizleşmesine de sebep olabilir. Bu bakımdan, alış- fiiline günümüzde verilen anlamlar arasında, kelimenin üzerindeki -ış işteş çatı ekinin fonksiyonu öne çıkmasa da, alış- kavram alanına giren kelimeler incelendiğinde, tarihî süreçte işteşlik fonksiyonun daha belirgin olduğu görülür. Bu kavram alanına giren kelimelerde somut ya da soyut “karşılıklık” söz konusudur. Bu çalışmada, Türk düşüncesinin alış- kavramını hangi diğer kavramlarla ilişkili gördüğü ve bu kavram alanına hangi kelimeleri dâhil ettiği tarihi ve çağdaş lehçelerden örneklerle ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: kavram alanı, alış- fiili, dil zihin ilişkileri

MEANINGFUL WORDS TO GET USED IN TURKISH ITS STRUCTURES AND MEANING OF RELATIONSHIPS

ABSTRACT

That Turkish is an agglutinative language provides a different point of view on the relations among notions established by Turkish people within the framework of language-mind relations. However, the variations of meaning from concrete to abstract may cause the function of a given suffix become obscure. For example, although there is reciprocal suffix -ış on the verb of alış-, this function cannot be sensed from the meanings given to the verb. If the other verbs found in the conceptual field of alış- are examined, the reciprocal function becomes more sensible. These

• Prof. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı, v.turk@iku.edu.tr

verbs hint reciprocally in their meanings. In the present study, which notions attributed to alış- and the other words found in the same conceptual field in Turkish thought are explained with the samples form modern and historical dialects.

Key words: conceptual field, the verb of alış-, language-mind relations

Giriş

Alışmak fiili Türkçe Sözlük'te 1. Bir işi tekrarlayarak kolaylıkla yapabilmek, 2. Yadırgamaz duruma gelmek, 3. Uyar duruma gelmek, uygun gelmek, intibak etmek, 4. Sürekli ister olmak, 5. Bağlanmak, ısınmak, 6. Etkisini yitirmek, 7. Evcilleşmek, ehlileşmek, 8. Tutuşmak, yanmaya başlamak (Türkçe Sözlük-1998) anlamlarıyla yer almıştır. Kelimenin yukarıda sıralanan anlamlarından hiçbirisi, bünyesindeki çatı ekinin asıl işleviyle doğrudan ilgili değildir. Bu kelimedeki işteş çatı eki, eylemin karşılıklı veya birlikte yapılmasını ifade etmenin ötesinde değişik anlamlara yol açmıştır, ya da değişik anlamlar, kelimenin işteş çatı eki almış biçimiyle ifade edilir olmuştur. Bir başka deyişle çatı eki, bir yapım eki gibi kullanılmıştır. Burada üzerinde durulması gereken husus; acaba bu fiilin yukarıda sıralanan anlamlarını, insan zihninin ne tür ilişkiler kurarak oluşturduğu ve ne zamandan beri bu fiile yüklediğidir. Elbette herhangi bir kök ya da türemiş kelimenin başlangıçta bu kadar çeşitli anlamı olamaz. Ayrıca hiçbir sözlük bir dilde yaşayan bir kelimenin bütün anlamlarını içerdiği iddiasında bulunamaz, yani alışmak fiilinin sözlüğe girememiş anlam ya da anlamları da olabileceğini düşünmek gerekir.

Fiilin ilk anlamı; doğrudan doğruya kök kelimenin anlamına ve ekin işlevine uygun olmalıdır, yani işteş çatı ekinin fiile kattığı “bir şeyi birlikte ya da karşılıklı alma” olmalıdır ki görüldüğü üzere bu anlam yukarıda sıralanan anlamlar içerisinde yer almamaktadır. Fiilin zaman içerisinde edindiği mecaz diyebileceğimiz anlamlar, o kadar etkin olmuştur ki asıl anlam sözlüğe giremeyecek derecede zayıflamıştır. Fakat yukarıda sıralanan sekiz anlamın bir kısmında somut, bir kısmında soyut olmak üzere karşılıklılık söz konusudur. Mesela yanacak olan nesnenin yakacak olan nesne ile birleşmesini ifade eden ve sözlükte sekizinci sırada yazılmış olan anlamda karşımıza çıkan durum, bu iki nesnenin karşılıklı olarak birbirini alması ile ilgilidir, ancak bu anlam artık hiç akla gelmez olmuştur. Fakat Türkçede aynı eylemi karşılamak üzere kullandığımız işteş çatılı bir başka fiilin tutuşmak olduğunu hatırlarsak Türkçe konuşan insanların bu kavramı karşılıklı zihinlerinin nasıl işlediğini ve nasıl bir ilişkilendirme yaptıklarını daha rahat anlayabiliriz. Alışmak fiilinde, belirtildiği üzere, karşılıklı alma söz konusu iken, tutuşmak fiilinde karşılıklı tutma, yani yanacak nesne ile yakacak nesnenin birbirini tutması söz konusudur.

Bu örnekler bize söz ile anlamın birbirine yapışık olmadığını, sözlerin anlamlarının kolayca ve sıklıkla değişebileceğini ve hatta anlamı her zaman bağlamla ilişkili düşünmek gerektiğini gösterir. Burada anlamın ne olduğu üzerinde durmak gerekir. Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü'nde anlamın tanımı şöyle yapılmıştır: “Beş duyu organıyla gerçekler dünyası olan doğadan, dil yoluyla da toplumdan uzlaşılarla dayalı saymacalardan oluşmuş yapay bir dünya

olan dil ve düşünce dünyasından alınan bilgilerin kişinin önceki bilgileri ışığında yorumlanmış biçimine anlam denir. Bu haliyle anlam, dış dünyadaki bir varlığın veya dildeki bir birimin aktardığı veya uyandırdığı kavram ve içeriktir (Karaağaç-2013). Alışmak fiilinin Divanu Lügati't-Türk'te karşımıza çıkan "alacak olmakta yardım etmek" anlamı, işteş çatı ekinin kelimeye kattığı çatı anlamıdır (Atalay-1986). Türkçe konuşanların zihninde var olan alma ya da tutma bilgisiyle yanacak ile yakacak olan nesnelere bir araya gelmesiyle ortaya çıkan durum ilişkilendirilmiş ve tabiri yerindeyse bu şekilde alışmak ve tutuşmak yapılarının içi doldurulmuştur, ya da bir biçimde oluşmuş olan kavram bu yolla adlandırılmıştır, yani var olan bir durum dille ifade edilir olmuştur.

Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçelerinde alışmak kavramını karşılamak üzere öğrenmek, düşünmek, iyeleşüv, moyınsınuv, könüv gibi sözler kullanılmaktadır. Bu kelimeler içerisinde anılan kavramı karşılamak üzere kaynaklardaki en eski ve yaygın olarak öğrenmek fiilinin kullanıldığı görülür. Bu fiilin Türkiye Türkçesindeki bugünkü anlamı, bize, alışmak kavramını hatırlatmamakta ve fiilin bir anlam değişikliği yaşadığını düşündürmektedir.

Öğrenmek fiili, Orhun Yazıtları'nda karşılaştığımız "Asçık tosık ömezsen, bir todsar asçık ömezsen" cümlelerindeki ö- fiilinden türemiş bir kelimedir. Tarihi metinlerde ö- kökünden türediğini düşündüğümüz ve alışmak ile ilişkili gördüğümüz öğür, öğretmek, öğrückmek, ögreyük, öğretig gibi kelimeler de vardır. Bunlardan; hara, sürü, uysal hayvan ve dost, arkadaş, yaşıt anlamlarıyla kullanılan öğür, bütün bu sayılan kelimelerin kaynağıdır. Öğür kelimesinin anlamlarının hayvanın ya da insanın birbirine alışması sonucu ortaya çıkan durumları ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Ömek fiilinin metinlerde karşılaştığımız ilk anlamı olan düşünmek, bu kelimenin dildeki ilk anlamı olmamak gerekir. Çünkü soyut bir kavramın, hele hele düşünmek gibi bir üst kavramın, bir kelimenin ilk anlamı olması kabul edilebilir bir durum değildir, yani bu fiilin dildeki kayıtlı soyut anlamından önce somut bir anlama sahip olması ve zaman içerisinde soyut bir anlamı karşılar duruma gelmiş olması gerekir. Buradaki belirsizlik, Türkçe ile yazının buluşmasının ya da eldeki yazılı metinlerin çok yeni olmasıyla ilgilidir. San-, düşün-, belle- gibi somut anlamlarını da tarihi metinlerimizde bulabildiğimiz fiiller düşünülünce ö-fiilinin de belirlemek, işaret ya da iz koymak gibi bir anlamının olması gerektiği akla gelmektedir. Bu anlamlara en yakın olarak da Divanü Lügati't-Türk'te "Hayal, belge, bostan höyüğü" anlamlarıyla karşımıza çıkan "oyuk" kelimesi görülüyor. Soyut ve somut anlamların aynı kelimedede bulunması, anlam çeşitlenmesinin göstergesidir, ayrıca bu kelimenin işaret ile ilgili anlamın "bostan höyüğü ve belge", düşünmek ile ilgili anlamının da "hayal" olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Metinlerdeki kayıtlarla belirtilen kelimelerin ilişkisini ispatlamak çok mümkün görülüyor, ancak görmezden gelinemeyecek ses ve anlam yakınlığını da ihmal edemeyiz. Bu kelime günümüzde öyük ya da bir ses türemesiyle höyük olarak ince sıradan ünlülerle kullanımdadır.

Öğrenmek fiilinin alışmak anlamı; Eski Uygur Türkçesinden Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Oğuz ve Çağatay gibi tarihi lehçelerin hemen tamamıyla çağdaş lehçelerin de bir kısmında karşımıza çıkar. Mesela Babür Divanı'ndaki şu beyitte kelimenin belirtilen anlamı görülür:

Bâbü'r özüñji örgete kör yârsız ki min,

İstep cihânı munça kılıp yâr tapmadım. (Yüce-1995)

(Ey Bâbü'r, kendini yarsız olmaya alıştıırver, bütün cihanı arayıp kendime bir yar bulamadım.)

Aynı anlamı 16. yüzyılda Anadolu'da yazılan Dâstân-ı Ebû Ali Sînâ ve Ebu'l-Hâris adlı eserin şu cümlesinde görürüz: “Gördi ki yeri ile birinde hareket yoktur, âhir turarak gözin öğretti.” (Türk-2013).

Öğrenmek fiilinin Türkçedeki macerasına benzer bir durumla Arapça zeka kelimesinde karşılaşmaktayız. Bu kelimenin sözlük anlamlarından biri; “(Ateş) parlamak, tutuşmak” (Mutçalı 1995) olarak kayıtlıdır ki bu anlam, öğrenmek fiilinin alışmak anlamını, daha doğrusu bir beyin faaliyetinin adlandırılmasıyla alışmak kavramının ilişkilendirilmesini hatırlatmaktadır.

Türkçenin tarihi metinlerinden Kutadgu Bilig'den Garib-nâme'ye kadar pek çok eserimizde öğrenmek fiilinin alışmak anlamıyla kullanılmasının örnekleri görülür.

Alışmak ile öğrenmek/öğretmek fiillerinin anlam ilgileri, yer yer bu kelimelerin birbirleri yerine kullanılmaları sonucunu da doğurmuştur. Alışmak fiilinin sözlüklerde kayıtlı olan yukarıdaki anlamları göz önüne alınırsa bu durum gayet doğaldır. Çünkü hem alışmak, hem de öğrenmek zamanla ilgilidir ve bu eylemlerin gerçekleşmesi için geçecek olan süre zihinle bilginin ya da göz ile nesnenin birbiriyle uyuşması, ünsiyet sağlaması sonucunu doğuracaktır.

Alışmak kavramının çağdaş lehçe sözlüklerine yansımaları da şu şekildedir:

Çuvaş sözlüğü bu kavram için ilen-, ileş-, ilenter- kelimelerini kaydetmiştir ki aslında bu kelimelerin üçü de genel Türkçedeki bağlamak anlamı il- fiilinin türevleridir. Ayrıca sözlükte viren- olarak kaydedilen ve genel Türkçede öğren- olan fiilin de alışmak anlamı kayıtlıdır (Bayram-2007).

Gagauz sözlüğünde öğrenmek fiilinin alışmak anlamı yer almamakta, aksine alıştırmak fiilinin alıştırmak ve tedavi etmek anlamları yanında öğretmek anlamı da yer almaktadır.

Azerbaycan sözlüğünde ise öğrenmek ve öğretmek fiillerinin alışmak ile ilgili anlamları olduğu gibi alışmak fiilinin öğrenmek anlamı da vardır.

Özbek, Uygur, Kırgız, Kazak, Karaçay-Malkar, Tatar ve Hakas sözlüklerinde de aşağı yukarı benzer durumlar görülmekte ve öğrenmek ile alışmak kavramlarının ilgisi belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kırgız sözlüğünde alışmak fiili “könüü”, alıştırmak ise “üyrötüü” anlamlarıyla kayıtlıdır. Aynı sözlükte kön- fiilinin ikinci anlamı olarak alışmak kaydedilmiştir. Tarihi lehçelerde inanmak anlamıyla kullanılan kön- fiilinin günümüz Kırgızcasında farklı anlamlar kazandığı görülüyor.

Tatar sözlüğünde ise iyeleş- fiilinin alışmak anlamı dikkat çekmektedir. Bu fiilin ikinci anlamı olarak kaydedilen “bellemek” ise, alış- anlamlı bir fiilin öğrenmek anlamı kazanmasının uzak bir durum olmayacağını bir başka göstergesi olarak karşımıza çıkar.

Tarihi lehçelerimizde alışmak anlamıyla karşılaştığımız bir başka kelime de düşünmek fiilidir. Metinlerden izleyebildiğimiz kadarıyla fiilin bugünkü anlamı oldukça yenidir. Düşünmek fiilinin alışmak anlamını kazanması, alışmak fiilinin macerasını andırmaktadır. Alışmak fiilinde iki şeyin birbirini alması söz konusu iken düşünmek fiilinde yan yana düşme, bir araya gelme, birbirine benzeme, birbirini alma söz konusudur. Fiilin bu anlamla kullanılmasının ilk örneğini Mukaddimetü'l-Edeb'deki şu cümlelerde görüyoruz: “... övkege keltürdi anga öğretti, anga nersege öğrendürdi, düşündürdi...”, “... kına yaktı barmaklarına, boyadı barmak ucunu, öğretti anga, düşündürdi.” Görüldüğü üzere iki örnekte de öğret- ve düşündür- bir arada kullanılmıştır ve her ikisi de alıştırmak anlamındadır. Aynı eserde öğrenmek, Türkiye Türkçesindeki anlamıyla, alışmak ise “karşılıklı almak” olarak kayıtlıdır (Yüce-1998).

Kelimenin Eski Oğuz ve Çağatay metinlerinde de Mukaddimetü'l-Edeb'deki anlamı görülür.

SONUÇ

Tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde öğren-/öğret-, düşün-, düşündür-, kön-, iyeleş-, ilen-, ileş-, ilenter- vb. kelimeler, alışmak, alıştırmak anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Bu kelimelerin fizik anlamlarına bakıldığında iki nesnenin yan yana gelmek suretiyle ilişkilmesi, ünsiyet peyda etmesi söz konusudur. Alışmak fiilinin fizik anlamı da yan yana gelmek, yani fizik bir ilişki ile oluşabilecek bir durumu ifade etmektedir.

Bir dilde aynı kavramı karşılamak üzere böyle bir çeşitliliğin ortaya çıkması tarih ve coğrafya ile doğrudan ilgili bir durumdur, başka bir deyişle dil dışı etkenlerin dildeki sonuçlarıdır.

Yukarıda üzerinde durulan değişik kelimelerin aynı kavramı karşılamasındaki ilgi çekici ve üzerinde durulması gereken bir yön de insan zihninin kelimeler aracılığıyla kavramları ilişkilendirme, yani eski bilgi yeni bilgi ilişkisi kurma biçimidir.

KAYNAKÇA

- ATALAY, Besim (1986). Divan ü Lugati't-Turk Dizini “Endeks” C. IV, TDK Yay., Ankara
- Bayram, Bülent (2007),Çuvaş Türkçesi Sözlüğü,Tablet yay., Konya.
- Karaağaç, Günay (2013); Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara.
- MUTÇALI, Serdar (1995). Arapça – Türkçe Sözlük (El-Mu‘cebü'l-Arabiyü'l-Havadis), Dağarcık Yay., İstanbul.
- Türk, Vahit; (2013); Esrar-ı Hikmet, Kesit yayınları, İstanbul.
- Yüce, Bilal (
- YÜCE, Nuri (1988). Mukaddimetü'l-Edeb, TDK Yay., Ankara.